

Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához

A *Typographia*, a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Közlönye 1880. évi 13. 14. 15. és 16. számában közzétette IMREH Sándor „*ev. ref. főtanodai nyomdász*” levelét és Tótfalusi Kis Miklós nyomdai felszerelésének 1711. október 21-i leltáráról készített szó szerinti másolatát. A másolat „Koncz József tanár és főtanodai könyvtárnok úr szíves engedélye” alapján készült, amiből arra lehet következtetni, hogy az eredeti leltár az időben a „főtanoda” birtokában volt. Erre mutat az is, hogy a szerző bevezető sorai az iskola, illetve az iskolai nyomda egyéb, nagy becsben tartott nyomdászati emlékeiről is megemlékeznek.

Érdekes, hogy ez a rendkívül értékes dokumentum viszonylag korai felfedezése ellenére sem vált ismertté. DÉZSI Lajos éppen csak megemlíti, hogy KIS Miklósnak Kolozsvárott megvoltak a betűmetszéshez és öntéshez szükséges szerszámai,¹ s egy lábjegyzetben utal IMREH Sándor közleményére,² azonban az 1711-es leltár gazdag anyagát egyébként nem hasznosította. Úgy látszik, ez éppúgy nem tartozott kutatói érdeklődésének körébe, mint ahogy GYALUI Farkas, a TÓTFALUSI hagyományok másik kolozsvári ápolója sem figyelt fel KIS Miklós betűmintalapjára. E másik nagyértékű leletet ugyanis egy GYALUI Farkastól származó régi fénykép alapján közölte elsőnek KRIZSÓ Kálmán 1940-ben a kolozsvári *Grafikai Évkönyvben*.³ Meglepő, hogy HERPEI János, KIS Miklósnak és korának kiváló ismerője is így nyilatkozik: „Tótfalusi . . . műhelyéről vagy legalábbis betűanyagáról részletes ismertetést annak ellenére sem találunk, hogy típusainak mintalapjai — szerencsére — előkerültek.”⁴ A leltárt nem ismerte SZENTKUTY Pál sem, pedig annak ismerete jó néhány téves megállapítástól megóvta volna. Ezekre azonban még vissza kell térnünk. Alighanem GULYÁS Pál az egyetlen kutató, aki komolyabban felfigyelt az 1711-es leltárra és adataiból következtetéseket is vont le.⁵

A több mint kilencven év előtti publikációra nemcsak azért emlékeztetek, hogy azt a feledéstől megóvjam, hanem mert annak értékét és jelentőségét hallatlanul megnövelte egy legújabban napfényre került társa: *Tótfalusi Kis Miklós nyomdai felszerelésének 1702. április 25-én készült leltára*. Az értékes okmány feltárása KRIZSÓ Kálmánnak, a jeles kolozsvári nyomdász-szakiro-

¹ DÉZSI Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*, Budapest 1899. 111. l.

² DÉZSI, i. m. 185. l. 2. jegyzet.

³ KRIZSÓ Kálmán közlése.

⁴ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III. *Herepei János cikkei*. Budapest—Szeged, 1971. 176. l.

⁵ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon, II.*, Budapest, 1961. 187., 269—270. l.

dalmi szerkesztőnek és nyomdászattörténésznek az érdeme, aki a feltételezett leltárnak a Kolozsvári Református Egyházkerület központi gyűjtőlevéltárában a múlt évben bukkant nyomára.

KRIZSÓ Kálmán közlése szerint az okmányt 1960 óta őrzi a levéltár, miután az a kolozsvári egyházközség irattárából oda került. A hat levélből álló okmányt 200×315 mm méretű papírlapokra azonos kéz írta, szövege tizenegy lapra terjed, az utolsó lap üres. KRIZSÓ Kálmán betű szerinti másolata alapján adjuk itt közre a leltárt, teljes terjedelmében.

Első rátekintésre meglepő, hogy a leltározók hitelesítése, aláírása az okmányon nem szerepel. A leltározás történetét azonban több forrás is megörökítette, amelyeknek ismeretében a leltár hitelességéhez nem fér kétség.

CZEGEI VASS Györgynek, az egyházközség főgondnokának és a város főkapitányának naplójában⁶ olvashatjuk:

„[1702] 24 (Április) temettük el ugyan Kolozsvárat az szegény Tótfalusi uramat is . . .” — vagyis KIS Miklós 1702. március 20-i halála és március 22-i koporsóbatétele után e napon (és nem április 4-én, amint több szerző is tévesen jelzi) zajlott le a gyászszertartás befejező aktusa. Mindez azért lényeges, mert már a következő napon kezdetét vette a leltározás:

„25 Aprilis az méltóságos supremum reformatum Consistorium parancsolatjából fogtunk a Tótfalusi uramtul maradt cusoria és fusoriához tartozó instrumentumok regyestrálásához vagy inventálásához, Rhédei Pál, Enyedi István enyedi professor és Kapusi János [helyesen Kaposi Sámuel] fejevári professor uramékkal.

26. Ugyanakkörül munkálkódtunk.

27. Az egész typographiát is inventáltuk.

28. (Április) végeztük el egészben az egész inventatiót . . .”⁷

S mivel a mi leltárunknak is 1702. április 25. a kelte, nincs kétség a leltározás akciója és a végrehajtók személyének azonossága felől sem. Hogy mi volt a leltározás célja, arról a következő naplóbejegyzés tanúskodik:

„[1702] 14. (Május) Méltóságos gubernátor uram ő nagysága rosszul lévén, Nalácsi uram szállásán volt consistorium és volt discursus az Tótfalusitól maradt cusoria és fusoriához tartozó instrumentumoknak megvételéről és typographiáról, de csak in suspenso maradt.”⁸

A napló utolsó idevonatkozó bejegyzése nem árulja el, hogy a megvétel megtörtént-e:

„[1703] 12 Maji Kolozsvárra mentem bé csak magam, az urak parancsolván, az szegény Tótfalusi uram matrixi és stömpölyi iránt.”⁹

BETHLEN Miklós is pártfogolta a vásárlást. „. . . szükségesnek ítélők azt az ő mesterségének typographiához való drága eszközeit maga testamentoma szerint is megvenni az özevegytől az ecclesia számára. Küldők inventálása és kézhezvételére Kaposi Sámuel fejevári professort Kolozsvárra, méne, jöve, kell érte 3000 magyar forint, nóha többet is megért volna. A gubernátor beteges lévén, gyulénk consistoriumban Nalácsi uram házához, én presideáltam és proponáltam, hogy . . .” Bethlen Miklós Bánffy György kormányzó

⁶ Czegei Vass György és Vass László naplói 1659—1739. — Monumenta Hungariae Historica XXXV. Budapest 1896.

⁷ 350—351. l.

⁸ Uo.

⁹ 362. l.

és más főurak kölcsönéből akarta előteremteni a vételárat, de az áldozatkészség mindössze három-négyszáz forintra futotta. „... És így ebben sem telék; hová tette azután a relictá azt a szerszámot, nem tudom.”¹⁰ Tehát ő is elvesztette a szerszámok nyomát . . .

Ezek az eddig sem ismeretlen adatok, összevetve most már az előttünk álló 1702. évi, s az 1711. évi leltárral, a nyomdai felszerelés megvásárlására vonatkozó akció sok vonatkozását világosabbá teszik.

Külön-külön kell azonban szólnunk egyfelől a betűöntödei, másfelől a nyomdai felszerelésekről.

Kis Miklós betűöntödei felszerelése

A betűöntödei felszerelés — amelyet az egykorú iratok „cusoria és fusoria” vagy „sculptoria és fusoria” néven emlegetnek, a betűöntő szerszámok három csoportjából állott: *acélbetűkből* vagy patricákból, Kis Miklós szerint *stempelyekből*, az ezek készítéséhez szükséges segédbélyegzőkből (a leltárak szerint *contrapensumokból*), s végül az előbbieik segítségével rézbe sajtolt matricákból (*mátrixokból*, öntőmintácskákból). Ezeket a betűöntéshez szükséges műszerek, szerszámok egészítették ki.

Nyilvánvaló, hogy a kolozsvári nyomda ilyen értelmű betűöntödei felszerelését Kis Miklós hozta létre, nem lehetett vitás, hogy ez az ő személyi tulajdona, amit örökösire hagyott, s az egyház csak vásárlás útján juthatott volna hozzá. Mint ahogy a kolozsvári elődeitől ottmaradt hasonló, de régi eszközöket halála előtt kiadta az eklézsiának: „... Es a' mi azon specifikált ő Typographiához való minden eszközök nálam voltak; u. m. Matrixok, instrumentumok, Kásták és egyéb eszközök, jó lelkiesmérettel kiadtam: . . .” — írja 1702. február 23-án kelt elszámolásában.¹¹

Érthető, hogy még a Kis Miklós utolsó éveiben elmérgesedett helyzetben — és a nyomdai felszerelések tulajdonjoga miatt volt, ismeretes viták után — sem akadt az egyházi vezetők között olyan, aki a betűöntödei felszerelések tulajdonjogát kétségbevonta volna. Sőt, nem lehet véletlen, hogy a leltározásban engedték részt venni Kis Miklósnak két kiváló jóakaróját, ENYEDI István és KAPOSÍ Sámuel professzorokat is, akik egy nappal előbb a gyászszertartáson szót emeltek az elhunyt érdemei mellett.¹²

A vétel azonban nem jött létre. Erről tanúskodik még az 1711-es leltár záradéka is:

„P. S. A Domina Relicta Penig sokat Protestalt, ha cum decenti contento kézhez nem vétetik, sok szüksége miatt kéntelenítettik olyan helyre elocalni, a honnan mox et de facto contentaltatik.”

Az egyház, amely az örökösök tulajdonjogát tiszteletben tartotta, de a vételárat egy évtized alatt sem tudta előteremteni, mégis érzékelhette a betűöntő szerszámok jelentőségét s azok sorsát a háborús időkben közügynek tekintette. Ezt a tényt örökítette meg az 1711. október 21-i leltár bevezető része. Itt felsorolják azt a 16 sorozat stempelyt, melyet KÖLESÉRI Sámuel,

¹⁰ Bethlen Miklós *önéletrajza*, Budapest 1955. II. kötet, 66—67. l.

¹¹ TORDAI Zádor: *M. Tótfalusi Kis Miklós*, [Bukarest 1954]. Melléklet a 200. l. után.

¹² Adattár III., i. m. 154—160. l.

az erdélyi fémbányászat felügyelője 1708. március 22-én, „hogy conserválja a Generalis Reformata Ecclesia számára, okot adván erre a mostani háborúságos időnek fenn forgó gonosszai”, Szebenbe menekített. Ez ügyben „mivel nem magamtól cselekedtem, hanem kényszerítésből, semmi megbántódásom vagy károsíthatásom nem leszen” — mondja Kis Miklós özvegyének hozzáfűzött nyilatkozata, kifejezve, hogy a háborús rendszabályt kényszerűleg tudomásul vette.

KIS Miklós özvegye, SZÉKELY Mária 1721. október 21-én meghalt. Az örökösök közül talán már csak BERIVÓINÉ TÓTFALUSI KIS Anna élhetett(?) 1723-ban, amikor TELEGDI PAP Sámuel kolozsvári könyvnyomtató különböző régi nyomtatványokból összevágott és -ragasztott betűmintalapot bocsátott ki. Ennek a felirata mintha a KIS Miklós-féle matricák további sorsára utalna: „Specimen Typorum, quor. Matrices prostant apud Heredes Nicolai Kis de M. Tótfalu . . .”¹³ „Prostant”, tehát a matricák ott állanak az örökösöknél és nem a működő nyomdánál . . .

Itt elveszítjük a KIS Miklós-féle betűöntődei felszerelés nyomát. S noha betűi újra és újra megjelennek a kolozsvári református nyomdászok kiadványaiban még a 18. század vége felé is, nem tűnik valószínűnek, hogy a rendszerint kopott betűket az eredeti matricák segítségével újraöntötték volna. Egyszerű a tehetséges PÁLDI SZÉKELY Istvánnak, aki Hollandiában a betűmetszés és betűöntés terén is járatosságot szerzett, van néhány szépen, tisztán nyomtatott kiadványa, amelyek nemcsak Tótfalusi betűinek továbbéléséről tanúskodnak, de az eredeti matricák újrafelhasználásának lehetőségét is megcsillantják. Az utóbbit azonban nem tudjuk bizonyítani, s így marad az a szomorúbb feltevés, hogy a XVII. század egyik legkiválóbb betűművészeinek magametszette szerszám-kincse a közömbösség és a feledés áldozatául esett.

E tanulmányom befejezése előtt kaptam hírt KRIZSÓ Kálmánnak egy újabb leletéről: *Kis Miklós nyomdájának egy keltezés és aláírás nélküli leltáráról*, amelyet Nr. 3/a 1749. jelzéssel a Román Akadémia 2. sz. fiókja kolozsvári levéltárában őriznek. A leltár címszövege biztatónak tűnt:

RECENSIO

Instrumentorum Typographicorum, quondam ab incomparabili mechanico Nicolao Kis de Misz-Tótfalu confessorum, haud ita pridem ab Illustrissimo comite Georgio Banffy de Losonez emptorum, et Illustri Collegio Reform. Claudiopolitano gratiosa donatione oblatorum.

Annál ellentmondóbb azonban a leltár tartalma. Így például benne vannak azok az 1708. március 22-én Szebenbe menekített stempelyek, amelyeknek BÁNFFY, aki 1708. november 1-én halt meg, ezek szerint csak tervezhette a megvásárlását és a kollégiumnak való adományozását, hiszen a stempelyek más sorsra jutottak. Úgy tűnik, az egyéb szerszámokra nézve sem válhatott valóra a leltározók szándéka, hiszen KIS Miklós özvegye még az 1711. évi leltár záradékában is a nála levő tárgyak átvételét sürgette.

E leltár feldolgozása külön tanulmányt igényelne, amire most nem vállalkozhattunk, de így is érdekes adalék arra nézve, hogy a BETHLEN Miklós akció-

¹³ . . . Signat. Claudiopoli, Die 6. Jan. — 723. Per Samuele[m] Pap Telegdi Typogr. R. Claud. mp. (Az OSzK példányának szövege, RMK I. 1786i).

jának balsikere után legalábbis komoly kísérlet történt a felsőbbek részéről a Kis-féle betűszerszámok megvásárlására.

A nyomdai felszerelés

Nézzük ezután a Kis Miklós-féle tipográfiának, tehát a nyomdai felszerelésnek: az ólombetűknek, a sajtóknak, a berendezésnek a sorsát.

A nyomdai felszerelés nem a Kis Miklósé volt, mint írja, „az Ekklesiának *Typusát* egygyüvé töttem az Országéval.”¹⁴ Vagyis egyfelől a kolozsvári református egyházközség betűinek, másfelől a nagyenyedi és kolozsvári református kollégiumoknak fejedelmi adománylevéllel adományozott egykori nagyváradai és gyulafehérvári betűanyaggal való összeolvasztásából eredt.¹⁵

Kis Miklós az egyházközség betűit — az újraöntésükért kapott 560 forint ellenében — kénytelen volt 1701-ben visszaszolgáltatni.¹⁶ Maradt tehát a gyulafehérvári—nagyváradai eredetű betűanyagnak — főleg átöntött — készlete a Tótfalusi-nyomda birtokában. Ez a magyarázata annak, hogy a betűkészlet igen szegényes: a 13, 11, 10, 9 pontos „kenyérbetűk” készlete fokozatonként 2—3 ív szedésére futotta volna. Az egész betűkészlet talán a harmada vagy a fele annak, ami Kis Miklós korábbi tevékenységének folytatásához szükséges lett volna. Ha az 1702. évi leltár teljes — egyelőre semmi sem utal arra, hogy hiányos lenne —, akkor annak a bizonyítéka is, hogy TÓTFALUSI Kis Miklóst nemcsak önérzetében alázták porig, de munkaeszközétől, munkája folytatásának lehetőségétől is megfosztották. Alig hihető, hogy ha életben marad, ezt a veszteséget — a külföldről származó ritka fémeket — a maga erejéből pótolhatta volna.

Most értjük igazán drámai tiltakozását a nyomda kettéosztása ellen: „... sem ez, sem amaz egész tipográfia nem léssen, hanem szükség megállani, és megsonkulván haszontalanná lenni...”¹⁷ hozzátéve: „... hogy én magam költségemmel szerezzek matériát... nem lehetséges már, minekutána engemet mindenből kifordítottak...”¹⁸

Mégis, mennyi betűanyaggal rendelkezhetett Kis Miklós nyomdája? A „kollégiumi” nyomdafelszerelés most megismert betűkészlete igazolja a fennmaradt régi okirat adatát, amely szerint PÁLDI SZÉKELY Istvánnak mintegy ötven évvel Kis Miklós halála után 23 mázsa és 30 font betűanyagot adtak át a kollégiumi nyomda üzembe helyezésére.¹⁹ Ez a betűanyag nyilván a Kis Miklóstól származó készlet, mai súlymértékben mintegy 1200 kg. Ez lett volna tehát az „ország” nyomdájának betűje, amelyet a kolozsvári eklézsiáé

¹⁴ *Mentség*, az 1940. évi Kner-féle betűhű kiadás lapszámozása szerint 27. l. Idézeteinkben BÀN Imre 1952. évi kiadásának írásmódját követjük.

¹⁵ JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*, Budapest 1888. A 413. lapon közli I. Apafi Mihály adománylevelét a Szenci Kertész Ábrahám-féle nyomdai hagyaték 1672. évi, a 413—414. lapon a gyulafehérvári nyomdafelszerelés 1673. évi adományozásáról. „Az ország nyomdáját” az irodalom kollégiumi nyomdának, Kis Miklós „a generális eklézsia nyomdájának” is, mások ennek nyomán „az erdélyi református egyház nyomdájának” is nevezik.

¹⁶ TORDAI Zádor i. m. Elszámolás.

¹⁷ *Mentség* 18. l.

¹⁸ *Mentség*, 29. l.

¹⁹ JAKAB Elek: i. m. 590—591. l.

talán 2000 kg-ra egészíthetett ki. DÉZSI szerint is az ország nyomdájáé volt az elsőbbség.²⁰ Az 1702. évi elszámolás szerint Kis Miklós 560 forintja, amia 100 betűnkénti 25 dénáros átöntési költségből tevődött össze, 224 000 betűnek felel meg. Ez talán 400 kg betű lehetett, amit némileg növelhetett az eklézsiának átöntetlenül visszaadott betűk mennyisége.

Itt utalnunk kell azonban a régebbi irodalomnak egy homályos pontjára. FERENCZI Zoltán szerint ugyanis „Az özvegyétől vett nyomdát Vass György, Rhédei Pál, Kaposi Sámuel és Enyedi István átvevén 1703. május 15-én ... a nyomdát a református főkonzisztórium Telegdi Pap Sámuelnek ... adta bérbe ...”²¹ CZEGEI VASS György naplójában Tótfalusról az utolsó bejegyzés két nappal előbb, május 13-án kelt, különös, hogy a FERENCZI-féle adatnak ott nyomát nem találjuk ...²² Ha viszont az 1702. április 25-i leltár készítői Kis Miklós özvegyétől valamit is átvettek, akkor az a most közölt leltárban található tipográfiai felszerelés, vagyis az „ország” betűanyaga és nyomdafelszerelése lehetett, hiszen a leltárban a betűöntő szerszámokon kívül más, mint ez, nem volt. Ez a felszerelés azonban, mint az ún. kollégiumi nyomdafelszerelés, 1755-ig raktárban hevert, amíg PÁLDI SZÉKELY István alatt a kollégiumi nyomdát újra meg nem indították.

Nem zárhatunk ki azonban egy másik feltevést sem. Elképzelhető, hogy Kis Miklós, aki mindenekelőtt betűmetsző és betűöntő volt, nem nyugodott bele „az eklézsia és az ország” együttes betűkészletének csekély voltába és maga is vásárolt fémanyagot, amiből betűket öntött. Esetleg egyéb, saját tulajdonát képező nyomdai felszerelése is voltak.

Lehet, hogy FERENCZINEK — ha erre vonatkozó adatai ellentmondónak tűnnek is — rendelkezésére állott valamilyen forrás, amely e feltételezett, Kis Miklós tulajdonát képező nyomdai felszerelésnek az egyház által való megvásárlását tanúsította. A JAKAB Elek által közölt TELEGDI PAP-féle haszonbérleti szerződés sem zárja ki, hogy a TÓTFALUSI hagyatékából a SZATMÁRNÉMETHI Mihály által 1702. február 23-án nyugtázott nyomdai felszereléseken felül más eszközök is származtak az eklézsiára. Mindezekből egyrészt az folyna, hogy a Tótfalusi-nyomda betűállománya a fennmaradt adatokból következtethető 2000 kg betűnél több, talán 3000 kg is lehetett — másfelől, hogy az 1701-ben SZATHMÁRNÉMETHI Sámuel által Kis Miklóstól átvett egyházközségi nyomdafelszerelés, megnövelve egy eddig ismeretlen összetételű Kis Miklós-féle felszereléssel együtt képezhette a TELEGDI PAP Sámuel és utódai által bérelt 18. századi kolozsvári nyomda magvát.

Miután e „Tótfalusi-féle” nyomdafelszerelés, illetve betűkészlet létezését egyelőre csak feltevésként kezelhetjük, az 1702. évi elszámolás és most már

²⁰ I. m. 111. l.

²¹ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati története*, Kolozsvár, 1896. 73. l.

²² CZEGEI VASS György naplójában 1703. május 15-i kelettel csak egy egészen más tárgy rövid bejegyzést találtunk. Mivel ő Kis Miklós temetésétől kezdve jegyezte a hagyatékkal kapcsolatos eseményeket, nehezen hihető, hogy a FERENCZI által neki tulajdonított ténykedésének feljegyzését elmulasztotta volna. FERENCZI tévedését látszik valószínűsíteni TELEGDI PAP Sámuel haszonbérleti szerződése, amelyet JAKAB Elek közöl az Oklevéltár idézett kötetének 460. lapján. Eszerint BETHLEN Miklós kurátor és VESZPRÉMI István püspök 1702. május 20-án a TÓTFALUSI-féle nyomdai hagyaték leltározásával [SZATHMÁR-]NÉMETHI Sámuel és három társát bízta meg. Ez lett volna tehát a kolozsvári református eklézsia betűfelszerelése, amelynek visszaszolgáltatását Kis Miklós már életében — ugyancsak SZATHMÁRNÉMETHI Sámuel kezéhez — megkezdte.

az 1702. évi leltár adataira kell támaszkodnunk, amelyek egyéb forrásokkal összevetve az említett 2000 kg körüli betűkészletre engednek következtetni.

Hogyan boldogulhatott Kis Miklós ilyen csekély betűkészlettel, hogyan vállalkozhatott terjedelmes művek nyomtatására?

Itt értjük meg sajátos, a szűkös ólomkészlettel reakényszerített, voltaképpen igen gazdaságos munkamódszerét: a szedés és a betűöntés párhuzamos üzemét, amit most, a *Mentség* és a leltárak adatait összevetve, igazolhatunk. Szűkös betűkészletével csak úgy boldogulhatott, hogy a könyv szedésekor a betűöntő egyidejűleg öntötte a „kenyérbetűt” és a kiürülő szedőszekrény rekeszeiben minduntalan pótolták a hiányzó betűket.

„A fusoria [öntóműhely] iránt a tipothetáim [betűszedőim] bizonyosságok, mely nagy boldogság légyen, hogy a tipográfia mellett fusoria vagyon, . . . mi-helyt defektust látnak valamely betűben, vagy hogy ez vagy amaz betű fogyni kezd, mentem csak megkiáltják, hogy ez vagy amaz kell, s mindjárt kipótolják.”²³ Ugyanezen módszer gyakorlatát a *Mentség* más helyein is meg erősíti.²⁴

Amíg tehát mesterünk mindkét tipográfia betűkészletével rendelkezett és officinájának teljesítőképességét még a folyamatos betűöntéssel is fokozta, számításaim szerint az akkor szokásos nyolcadrés formájú (átlagosan 95 × 150 mm) könyvből tíz ívnek a kiszedésére telhetett a betűanyag. Ez elfogadható, ha nem is éppen bőséges körülményeket jelenthetett munkálkodásához.

Az 1702. évi elszámolás szerint Kis Miklós SZATHMÁRNÉMETHI Sámuelnek, az egyházközség megbízottjának az előző évben kiadta a kolozsvári református eklézsia betűanyagát és nyomdai felszerelését. A halála után készült leltárban felsorolt tipográfiai felszerelések tehát a másikkal, a kollégiumi nyomdának a tartozékai voltak. Ezt bizonyítják a leltárban egyes tételeknek fejérvári, illetve SZENCZI KERTÉSZ Ábrahámától való származására utaló megjegyzések. A legfontosabb azonban a leltár utolsó bekezdése, amely szerint TÓTFALUSINÉ asszony „ezeken kívül” „jó akarattjából” néhány munkaeszközt adományozott.

Ebből az utalásból nyilvánvaló, hogy TÓTFALUSINÉ a tipográfiai felszerelést átadta — bizonyára az egyház megbízottainak —, mert mi egyebet jelenthetne a meg nem nevezett ténykedés, amelyhez még önkéntes ajándékozás járult?

Az 1702. évi leltár egyéb tanulságai

TÓTFALUSI Kis Miklós betűművészi és tipográfusi alkotásáról szóló tanulmányom²⁵ megírásakor az 1711. évi leltárt ismertem ugyan, adatait azonban csak korlátozott mértékben használhattam. Nem tudhattam, hogy Kis Miklós halála és az 1711. évi leltározás közben milyen beavatkozások változtathatták meg betűszerszám-állományát. Zavartak a leltárban szereplő nem következetes, gyakran egymásnak ellentmondó elnevezések is. Így pl. a kiskapitális betűre nem kevesebb, mint négy kifejezést használ: „Capital versal”, „versal Communis”, „Elem. Capital” és „Klein Capital”.

²³ *Mentség* 45. l.

²⁴ *Mentség* 29., 35., 39. l.

²⁵ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus* (Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében). Sajtó alatt.

Az 1702-es leltár azonban úgyszólván valamennyi kérdésemre biztossággal választ adott. A két leltár összevetése a problematikus adatok nagy részét tisztázta. A két leltár együttese így hiteles képet nyújt TÓTFALUSI KIS Miklós nyomdájának felszereléséről — abban az állapotban, ahogyan az a mester halálának idején fennállott.

Melyek a két leltár összevetéséből eredő fontosabb következtetések?

1. A két leltár tüzetes összehasonlítása meglepő egyezést mutat. A fennálló különbségek elírásokból és leltározási pontatlanságból, valamint eltérő elnevezésekből származónak tűnnek. Így a stempelyeknél 1711-ben három tételnél együttvéve 26 db többlet, három tételnél 46 db hiány van, s egy tétel, a Descendian Graec. egészében hiányzik. Viszont a tételek túlnyomó többsége, 25 tétel pontosan egyezik!

A mátrixoknál hat tételben találtam összesen 23 darab hiányt, négy tételben összesen 45 darab többletet. Mindössze három tétel hiányzott vagy nem volt azonosítható. Ezekkel szemben 45 tétel hiánytalanul egyezett!

A contrapensumok közül hat tétel volt hiányos, összesen kilenc darabbal. Egy tételben egy darab többlet fordult elő. Két tétel, összesen 32 db, teljesen hiányzott. A zöme, 50 tétel hiánytalanul megvolt 1711-ben is!

Az instrumentumokból az 1702-es leltár 70 tételt sorol fel. Ezek 1711-ben már csak hiányosan voltak meg: mintegy harmadával csökkent a tételek száma. A hiányzók főleg matricához való rezekek és kéziszerszámok. Lényeges köztük a két nyomtatósajtó, a praelumok, amelyek nyilván visszakerültek a kollégium tulajdonába.

Az 1702-es leltár az ún. tipográfiai felszerelések jegyzékével végződik, amelyeknek zömét a betűanyag teszi ki. E felszereléseket az 1702-es leltárban a tizenkettedik, tizenharmadik és tizennegyedik kásztában M, N és O betű alatt, majd a „Következik inventáriuma a tipográfiának” című fejezetben találjuk meg. Mindezek a felszerelések az 1711. évi leltárban már nem fordulnak elő. Ez a körülmény is alátámasztja azt az előzőkben megindokolt feltevésemet, hogy az 1702. évi leltározást követően a TÓTFALUSI KIS Miklós kezelésében volt nyomdai felszerelések visszakerültek a református egyház birtokába.

2. Mivel az 1702-es leltár közvetlenül KIS Miklós halála után készült és semmi alapunk nincsen annak feltételezésére, hogy kolozsvári működése idején betűöntő felszerelését veszteségek érték volna, a leltár adataiból kolozsvári betűöntő tevékenységére, betűkészletére biztossággal következtetéseket vonhatunk le.

A *Mentség* csak egy helyen és homályosan szól arról, hogy szerzője bizonyos eszközöket, „holmit” szerencsésen hazahozott Amszterdamból.²⁶ A leltár rendre magában foglalja az amszterdami betűmintaalap betűfokozatait, sőt még annál is többet. A mintalapon 37 típust találunk, a leltárban 50-et. Fontos azonban, hogy a betűszerszámok nem teljesekek! Egyesekből a stempelyek, másokból a matrixok, harmadikból a contrapensumok találhatóak meg, esetleg két- vagy háromféle közülük.

Mindenesetre a típusok nagy száma, gazdagsága arra vall, hogy ezek csak Amszterdamból származhatnak, hiszen egy részük egyetlen kolozsvári nyomtatványon sem fordul elő. Kis Miklós Kolozsvárott csupán 17-féle típust

²⁶ 40. l.

használt a maga betűiből (és néhány kiskapitálist, amit nem tudtunk számba venni).

Említett tanulmányomban típus-vizsgálatok alapján kimutattam, hogy Kis Miklós Kolozsvárott 10-féle régi, elődeitől átvett típust is használt, tehát az az állítás, hogy „a régebbi betűkből *semmit sem tart meg*”,²⁷ megdőlt.

A maga 17 típusa közül a mintegy nyolcvan kolozsvári nyomtatványának átvizsgálása alapján a legfontosabbak ezek:

Clein Canon	antikva és kurzív, ma kb. 24 pontos ²⁸
Text	antikva nagybetű, ma kb. 16 pontos
Augustin	antikva és kurzív, ma kb. 13 pontos
(Ugyanezt Amszterdamban kb. 12 pontos törzsre öntötte)	
Mediaen	antikva és kurzív, ma kb. 11 pontos
Descendiaen	antikva és kurzív, ma kb. 10 pontos
Garmont	antikva és kurzív, ma kb. 9 pontos

Ezekon kívül csak görög és héber betűket, valamint kottákat öntött.

3. A betűszerszám-készlet összetétele igazolja, hogy miért éppen ezekre a betűkre korlátozódott Kis Miklós kolozsvári betűöntői ténykedése. Teljes matricakészlete ugyanis úgyszólván csak ezekből a típusokból volt. A négy legfontosabb szöveg-típusának, a 13, 11, 10 pontosnak jóformán teljes stempely-készletével is rendelkezett, nem véletlen, hogy mint legértékesebbet, ezeket menekítették Szebenbe 1708-ban. (A nagybetűkből a 25 darabos, a kisbetűkből számjegyekkel az 50 darabos, anélkül 40 darabos készlet már a teljes ábécé előállítására alkalmasnak tekinthető az akkori viszonyok között.)

4. A csodálatos teljességű contrapensum készlet, a maga mintegy 50 típusával egy hallatlanul fejlett manufaktúra eszköz-kultúrájáról tanúskodik. Az egyes típusok 15–20-féle rész-formát foglalnak magukban, amelyek mint például az O betű belső köre vagy a H betű felső és alsó nyílása, keményre edzett acélbélyegzővel beüthetők a lágyabb acélból készült stempelybe és helyettesítik a fáradságos és aprólékos vésnői munka nagyobbik részét. Külön érdekessége a leltárnak a „contrapensum contrapensurum” nevű raffinált szerszám, amely — elnevezése szerint — lehetővé tette, hogy némely segédbélyegzőt sem vésés, hanem alkalmas segéd-segédbélyegző beiktatásával egy ütessel lehessen előállítani. Ilyen felszerelést csak az a mester használhatott (és engedhetett meg magának), aki sorozatszámra gyártotta a stempelyeket és mátrixokat, mint Kis Miklós Amszterdamban. És e tökéletes berendezés magyarázatot ad Kis Miklós betűinek mintalapján látható hihetetlenül egyenletes duktusára, szövegének hallatlanul nyugodt tükrére is. Ez annak a technikai többletnek a titka, ami Kis Miklós betűművészetét, betűinek tökéletes formai és technikai kivitelével is a legelső sorába emeli.

5. Nem kerül ezek után nagy fáradságba bizonyítanom: mi szüksége lett volna Kis Miklósnak e szerszám-kincs birtokában Kolozsvárott új betűk metszésébe kezdenie? Vitatható, hogy a matricákat — az öntésre kész, a betűmetszés folyamatát befejező szerszámokat — hazahozta-e, vagy a megelőző

²⁷ SZENTKRÚTY Pál: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei*, Budapest 1940. 26. l.

²⁸ A mai méretek a szóban forgó régi elnevezések szerinti betűk mai valóságos méretét mutatják, mai tipográfiai mértékegységben kifejezve, tekintet nélkül arra, hogy a régi elnevezések megváltozott jelentése folytán ma más pont-érték megjelölésére használják ugyanazokat a műszavakat.

műveletek szerszámainak felhasználásával itthon készítette-e. A dolog lényege: a megelőző műveletek szerszámait *itt voltak*, tehát a matricák — ha nem készen hozta őket külföldről — csakis *amszterdami mintára* készülhettek.

„A két évi előkészület idején s még később is, igen nagy mennyiségben állít elő — metsz és önt — Kis új betűtípusokat.” „Betűmetsző művészetének világhírét pusztán e betűk alapján nehéz volna megértenünk. Alig különbek kora egyéb magyar betűinél!”²⁹ „... másfajta, nagyobb és vastagabbra metszett betűt kellett Kisnek készítenie, annak nagy részében az itthoni papiros gyengébb minősége is oka volt.”³⁰ Íme, ezek SZENTKÚTY Pál tévedései a Kolozsvárott metszett „új” típusokról. Lesújtó véleménye pedig azon alapul, hogy összekeverte a Kis Miklós által felhasznált régi kolozsvári betűket mesterünk saját típusaival. Egészen addig, hogy a Hármas História bevezetésének kurzívájának láttán felkiált: „Ez már a formateremtő erő elbizonytalanodása.”³¹ Ez a megállapítása annál meglepőbb, mert két évvel korábban ugyanezen betűket „Kis Miklós legszebb, itthon, Kolozsvárott metszett betűinek” nevezi, amint az ő nyomán, sajnos, más szerzők is.³² Kimutattam, hogy ez a kurzíva visszavezethető SZENCZI KÉRTÉSZ Ábrahám 1653. évi kiadású *Approbatae Constitutiones*... c. kiadványáig³³ és azonos ennek A2 lapján látható régi reneszánsz kurzívával, tehát semmiképpen nem írható Kis Miklós terhére.

6. Nincs mód itt a részletezésre, de teljesen megdönti a leltár SZENTKÚTYNAK a TÓTFALUSI-féle betűk besorolására vonatkozó jegyzékét³⁴ is. Ebben a felsorolásban mind az elnevezések, mind a grádusok nagyságrendi besorolása hibás. Legnagyobb baja azonban, hogy nem onnan származó, régi betűket Kis Miklós alkotásának tüntet fel. Így ez a nomenklatúra teljes revízióra szorul, annál is inkább, mert téves adatai s még inkább a vele kapcsolatos téves következtetések újra és újra felbukkannak a későbbi irodalomban is.

7. Érdemes megemlékezni arról is, ami Kis Miklós leltár szerinti betűöntő felszereléséből hiányzik.

A matricák között *nincsen*:

Groot Canon	ma 32 pontos
Ascendonica	ma 20 pontos (a leltárban csak a hibásak között fordul elő)
Parangon	ma 18 pontos.

E betűket nem pótolta, helyettük a kolozsvári régi betűket használta.

A Burgois (ma 8 pontos méretűnek megfelelő) és valamennyi ennél kisebb betű matricája hiányos, nem elegendő, patricája pedig teljesen hiányzik. Kis Miklós ezeket sohasem próbálta, kolozsvári kiadványainak a Garmont (a mai 9 pontossal azonos nagyságú) a legkisebb betűje.

8. Amszterdamból hazafelé jövet az eladás szándékával Lipcsében hagyott matricákat. Ezekből a 20 és a 9 pontos az egykori Haag-Drugulin, ma Ander-

²⁹ SZENTKÚTY Pál: *Mintakönyvek* i. m. 27—28. l.

³⁰ SZENTKÚTY Pál: *M. Tótfalusi Kis Miklós Amszterdami betűmintalapja*, Magy. Könyvszle. 1942. 37. l.

³¹ Uo.

³² SZENTKÚTY Pál: *Mintakönyvek*, i. m. 28. l. 4. ábra.

³³ SZABÓ Károly I. 878.

³⁴ *Mintakönyvek*, i. m. 27—28. l.

sen Nexö nyomdába, s ennél több fokozat feltehetőleg Frankfurtba, a D. Stempel betűöntődébe került. A mai lipcsei és az 1920 körüli frankfurti mintákban³⁵ előforduló 20 pontos típusok azonosíthatók a TÓTFALUSI amszterdami mintalapjának Parangon betűjével. Ugyancsak megegyezik a frankfurti 36 pontos betű TÓTFALUSI Groot Canonjával (nála 32 pontos törzsre öntve). S ami még érdekesebb: a frankfurti minta kurzív címbetűinek megfelelő grádusaival a Kis Miklós Groot Canon és Parangon kurzívja azonosítható, az ezeket követő két kisebb fokozat azonban más kéztől származik! Tehát ami Kolozsvárott hiányzott, az megvan Lipcsében, s viszont amit Kis Miklós megtartott, mint például a Clein Canon (ma 24 pontos) antikvát és kurzívot, az az egyébként majdnem teljes frankfurti készletből hiányzik!

A leltár tehát a *Mentség* szerint Amszterdamban és Lipcsében hagyott matricák mibenlétére is enged következtetni.

9. „... mikor én halálra betegedém, T. Némethi Uramék előtt az Erdélyi Ekklesiának legaltam volt azokat...”³⁶ — írja Kis Miklós az Amszterdamban hagyott matrixjairól, melyek „lehozatását” tervezte, sikertelenül. Ugyanezt a szót használja az özvegye a leltár záradékában:

„... kívánnya pedig ökelme is, hogy hozassa le maga költségével a matrixokat az Eccla.”

Az özvegy tehát — a külföldön hagyott matricák ezen utolsó említésével — megerősítette férjének egykori ígéretét.

Kis Miklós e szándékát 1697-ben készített korábbi végrendeletében is rögzítette³⁷ és ezek szerint annak ellenére sem vonta vissza, hogy az utókorra fennmaradt 1702. február 17-i végrendeletében³⁸ már nem esik szó róla. Nyitott kérdés, hogy az özvegy férjének végakarátát teljesítve utal-e a matricák lehozatására, vagy csak udvariassági gesztussal engedi át azokat az egyháznak, maga úgy sem lévén képes azoknak a külföldről való hazahozatására.

Nincs nyoma azonban annak, hogy a matricák valaha is hazakerültek volna.

10. A tipográfia felszerelését, betűanyagát úgy ítéltük meg, hogy ez a maradvány — a kolozsvári eklézsia kielégítése után — meg kell hogy feleljen „az ország”, a kollégium(ok) nyomdafelszerelésének. A leltár következő adatai is erre utalnak:

A tizenharmadik castában sub. lit. N. alatt talált „ón” betűknél ez a bejegyzés áll: „Ezekér a gralis catalogus szerint reprezentáltak volt Fejérvárnak.”

Ha a leltárban itt és másutt is előforduló nyelvi furcsaságoktól eltekintünk, akkor ezt a mondatot minden bizonnyal úgy kell érteni, hogy ezek a betűk a nyomda generális catalogusában a Gyulafehérvárról származó betűket képviselik. HERPEI János ÉNYEDI István feljegyzéseire hivatkozva kétségbe vonta, hogy az 1658. évi gyulafehérvári pusztulás után számbajöhető betűanyag megmaradhatott volna. FAZEKAS József viszont 1968-ban kimutatta,³⁹ hogy 1662-től 1664-ig ötféle országgyűlési törvénycikk látott nyomtatásban

³⁵ *Klassische Fraktur- und Antiquaschriften des sechzehnten bis achzehnten Jahrhunderts*, Frankfurt, é. n. [1920 körül]

³⁶ *Mentség*, 60. l.

³⁷ *Mentség*, 57., 99. l.

³⁸ Irod. tört. Közl. 1892. 109—111. l.

³⁹ FAZEKAS József: *A XVII. századi erdélyi országgyűlési törvénycikknek nyomdai meghatározása*. Magy. Könyvszle. 1968. 201—209. l.

napvilágot bizonyíthatóan gyulafehérvári eredetű típusokkal. Leltárunk ismét bizonyítja, hogy a gyulafehérvári nyomdának valóban maradtak fenn betűi és Kolozsvárott megvoltak még Tótfalusi idejében is.

A tizennegyedik castában sub. lit. O. megtalálták „Szenczi [Kertész Ábrahám] uram régi kótáit”. Ugyancsak a tipográfia inventáriumának 14. pontja alatt a SZENCZI Ábrahám-féle „ócska prelum”-ot (nyomtatósajtót) is.

Ugyanitt „Veresegyházi uram csináltatta nyomtató prelum”-ot is a 13. tételben. VERESEGYHÁZI SZENTYEL Mihály volt az „ország” APAFI által létrehozott tipográfiájának nyomdásza. Ez az a sajtó lehetett, amelyről FERENCZI írja:⁴⁰ „... egy darabja ma is a kolozsvári református kollégium birtokában, rajta kivésve: CURAVIT MICHAEL SZ. VERESEGYHÁZI 1671.”

Ezek az adatok tehát az „ország”, a kollégium(ok) nyomdája mibenlétének tisztázását segítik.

11. A leltárban, akárcsak TÓTFALUSI KIS Miklós a maga amszterdami betűmintalapján, a betűfokokozatoknak akkori holland elnevezéseit használják. Ezek az elnevezések abban az időben országonként változtak, de még egy-egy országban sem használták őket teljes egyértelműséggel. Nemzetközileg ma sem egységesek. Az eredeti elnevezések között latin, francia és német eredetű nevek és kifejezések hollandi formáját is megtaláljuk. E kifejezések mögött rejlő betűnagyságok méretére az irodalomban található kulcsok nem adnak megnyugtató választ: a Tótfalusi-betűk azonosítását, még ENSCHEDÉ impozáns művében⁴¹ közölt nomenklátúra segítségével sem tudtam megoldani. Biztosnak csak azok a mai tipográfiai pontokban kifejezett méretek tekinthetők, amelyeket KIS Miklós amszterdami betűmintalapján és nyomtatványain található betűk lemérése nyújt. Ilyen mérésen alapulnak itt és a nagyobb TÓTFALUSI tanulmányomban közölt betűméretek.

A leltár az álló antikva betűt *romein* vagy *romana* néven, a döltet *cursiv*, a nagybetűt *capital*, a kisbetűt a holland *ondercas* („alsó szekrény”) néven tartja nyilván, másutt *communis*, azaz közönséges betűnek nevezi.

A szerszámok nevét jó magyarsággal jegyzi fel, néhol latin, egyes esetekben holland elnevezéssel pótolva a hiányzó magyar szakkifejezést.

A leltár írásmódjában, nyelvhasználatában nem egy következetlenséget, pontatlanságot találunk, s a szövegnek nyomtatásba való áttétele során is történhetek hibák. Mindez azonban végül is nem zavarta szövegének megértését és nem támasztott kétségeket a dokumentum tartalmának hitelességét illetően. A nem egyértelmű meghatározások legnagyobb részét az 1711-es leltárral való összevetés során sikerült tisztázni.

*

Nem szorul magyarázatra, hogy TÓTFALUSI KIS Miklós nyomdájának 1702. április 25-i leltára önmagában is értékes adatok egész sorát hozta napfényre e legnagyobb betűművészünk és kiváló tipográfusunk tevékenységének és alkotásának jobb megismerése szolgálatában. Tanulmányunkban megkíséreltünk néhányat ezek közül kifejtetni. De bizonyára még értékesebb eredményeket

⁴⁰ I. m. 41. l.

⁴¹ Ch. ENSCHEDÉ: *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle*, Harlem 1908. XXV. l.

ígernek azok a kutatások, amelyek a TÓTFALUSI-életmű különféle hiteles forrásainak összefüggéseit vizsgálva, hézagos és bizonytalan ismereteink kiegészítését és pontosítását szolgálják. Kétségtelen, hogy az 1702-es leltár megtalálásával e forrásaink együttes értéke is megnövekedett. Legyen szabad csupán arra utalnom, hogy a nyomdászattörténeti kutató a leltár birtokában szinte új megvilágításban értékelheti a *Mentség* egészen más szemlélettel ki-fejtett nyomdászattörténeti jelentőségű adatait.

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS NYOMDÁJÁNAK 1702. ÁPRILIS 25-I HAGYATÉKI LELTÁRA

*Claudiopoli. Anno Dni 1702. Die 25
Aprilis.*

Az Méltóságos Suprémum Consistorium Parancsolatjából egybegyülvén idvezült Tótfalusi Miklós uram relictájának házá-
nál, inventáltuk a sculptoriához és fusoriához tartozó instrumentumokat. Melyek pecsét alatt intacté levén, tőlünk felbon-
tattanak, elővéttenek, megszámláltat-
tanak és találtattanak ilyen renddel:

1. Vagynak tizenegy betűöntő instru-
mentumok, melyek ketteje régi forma, a
többi pedig új formák.
2. Vagynak betűgyuluk, vasasok, nro 8.
3. Öt öreg reszelők és egy öreg ráspoly.
4. Egy matrixjustáló öreg hollandiai kő.
5. Három közönséges kő, betűcsiszolni
való.
6. Matrixnak való egy darab veres réz.
7. Két kalapács, egy kisebb s egy na-
gyobb.
8. Öt vaslinea, betűvakaráshoz való.
9. Öt betűvakaró és crináló kések.
10. Betűszedéshez és vakaráshoz való
lineák, nro 32.
11. Egy vaskalán, olvasztott ón meríteni
való.
12. Hat apró vaskalánkák, betűöntéshez
valók.
13. Egy csipőfogó, egy harapófogó és
egy rézmetsző olló.
14. Egy vasülő.
15. Négy vaspléhek, a betűöntő sisakot
befedni valók.
16. Egy öreg vasfogó, tégely kifogni
való.
17. Egy betűszedő hajó.
18. Három pár gyalu tólkéjéhez való
betűfoglaló fa és ezekhez való három ék.
19. Két furó.
20. Két hollandiai bőrelőruha.
21. Egy betűmérő rézserpenyő.
(Ezek vagynak egy fehér ládában le-
pecsételve magunk pecséteivel.)

Ezen kívül fenn az officina fusoriában
vagyon két olvasztó vasszak és egy vas-
satu, melyeket helyekből nem szükség
volt kimozdítani. Az almáriumban pedig
ezeket találtuk, külön külön kasztákban.

Az első kastában sub litera A vagynak
acél stempelyek, külön külön csomókban,
melyek renddel így következnek:

1. Text duplex két csomóban, nro . . . 34
2. Miscellanea stempelyek, nro 19
3. Ugyan miscellaneák, nro 20
4. Text capital nro. 19
5. Augustin capital, nro 28
6. Augustin romein, nro 61
7. Augustin cursiv capital 25
8. Augustin ondercas (Seu communis) 45
9. Augustin klein capital 21
10. Median capital romein 29
11. Median klein capital 23
12. Median romein 64
13. Median cursiv capital 24
14. Median cursiv ondercas ÷ commu-
nis 45
15. Descendian capital romein 25
16. Descendian romein ondercas 50
17. Descendian klein capital 22
18. Descendian cursiv ondercas 43
19. Descendian complet romein 13
20. Garmont capital cursiv 30
21. Garmont cursiv ondercas 46
22. Elegy miscellaneák 17
23. Más miscellaneák 33
24. Kóták 48
25. Augustin Hebraeum rafatum 33
26. Augustin Hebraeum Dagessatum . . 24
27. Descendian Hebraeum 19
28. Descendian Graecum 35
29. Text romein capital semiperfect . . 11
30. Miscellanea semiperfect 14
31. Miscellanea perfect 9
32. Hat darab papirosban külömb kü-
lömbféle accentusok, nro 50

A második castában sub lit. B vagynak
12 rendbeli contrapensumok ez szerint:

1. Grot canon cursiv capital	18
2. Klein canon cursiv capital	20
3. Paragon cursiv capital	17
4. Ascendonica cursiv capital	15
5. Text cursiv capital	20
6. Augustin cursiv capital	18
7. Median cursiv capital	18
8. Garmont cursiv capital	24
9. Brevier cursiv capital	14
10. Colonell cursiv capital	19
11. Peerel cursiv capital	17
12. Jóli cursiv capital	15

Ezeket kívül ugyanazon castában külön csomóban vagynak 15 rendbeli contrapensumok ilyen renddel:

1. Grot canon cursiv ondercas	27
2. Klein canon cursiv ondercas	11
3. Paragon cursiv ondercas	21
4. Ascendonica cursiv ondercas	23
5. Text cursiv ondercas	28
6. Augustin cursiv ondercas	21
7. Median cursiv ondercas	10
8. Descendian cursiv ondercas	16
9. Descendian cursiv ondercas	26
10. Garmont cursiv ondercas	15
11. Burgois et Brevier cursiv ondercas	21
12. Burgois cursiv ondercas	5
13. Colonell cursiv ondercas	21
14. Peerel cursiv ondercas	13
15. Nomparel cursiv ondercas	8

Az harmadik castában sub lit. C vagynak XVII. rendbeli capital contrapensumok ilyen renddel:

1. Duplex text romein	17
2. Grot canon romein	14
3. Klein canon romein	24
4. Paragon romein	13
5. Ascendonica romein	17
6. Text romein	16
7. Augustini romein	17
8. Median romein	18
9. Median romein colonnel	11
10. Descendian klein	14
11. Garmont romein	12
12. Burgois romein	17
13. Brevier romein	15
14. Brevier klein	9
15. Nomparel klein	13
16. Perel romein	18
17. Perel klein	16

Item vagynak azon castában más XV. rendbeli romein ondercas contrapensumok külön csomóba kötve, ilyen renddel:

1. Grot canon	18
2. Klein canon	13
3. Paragon	14
4. Ascendonica	17
5. Augustin	17
6. Median	15
7. Median cifra	6

8. Descendian	17
9. Burgois	12
10. Colonell	3
11. Colonell cifra	8
12. Perel	34
13. Contrapensum contrapensorum	6
14. Brevier	3
15. Notae	5

Item görög contrapensumok 6 rendbeliek:

1. Paragon	26
2. Descendian	23
3. Median	9
4. Garmont capital	4
5. Brevier	13
6. Brevier	5

Item Hebraeu Contrapensumok 3 rendbeliek:

1. Paragon	9
2. Text	21
3. Median	22

Az negyedik castában sub lit. D vagynak XIII. rendbeli instrumentumok ilyen renddel:

1. Miscellanea contrapensumok, stempelek és dirib darab acélok, melyeket megszámlálni nem itéltünk szükségeseknek:

2. Hasonlóak	
3. Hasonlóak	
4. Hasonlóak	
5. Betűöntő instrumentumokhoz való vasak, acélok és rezeeskék.	
6. Stempelyekhez és contrapensumokhoz való acélok.	
7. Hasonlóak	
8. Hasonlóak	
9. Hasonlóak	
10. Hasonlóak	
11. Hasonlóak	
12. Hasonlóak	
13. Instrument táblájához való réz iustoriu.	

Az ötödik castában sub lit. E vagynak XVIII. rendbeli matrixok ilyen renddel:

1. Klein canon romein capital majuscula et minuscula	55
2. Klein canon romana ondercas	93
3. Augustin romein capital	146
4. Median romana	149
5. Descendian romein	148
6. Garmont romein	147
7. Notae. is. kote	50
8. Miscellanea matrix imperfect	10
9. Miscellanei flores	5
10. Canon quadrat Spatia	4
11. Augustin quadrat spatia	7
12. Median quadrat spatia	6
13. Descendian quadrat spatia	7
14. Garmont quadrat spatia	6

15. Miscellanea quadrat	7
16. Nomparel quadrat spatia	6
17. Matrix miscellanea	6
18. Virágos alfabetumok nyomtatva 3 Arkuson	

Az hatodik castában sub lit. F vagynak

VI. rendbéli matrixok ilyen renddel:	
1. Klein canon cursiv	64
2. Klein canon cursiv ondercas	46
3. Augustin cursiv	104
4. Median cursiv	107
5. Descendian cursiv	113
6. Garmont cursiv	106

Az hetedik castában sub lit. G vagyon
XIII. rendbéli matrixok zsidók és görögök
ilyen renddel:

1. Paragon hebraeu justálatlan	27
2. Median hebraeu justálatlan	68
3. Median hebraeu . . . . . justált . . . . . nem justált	23 11
4. Ult. Med. Rab	28
5. Descendian hebr. cum Punctis	69
6. Descendian hebr. sine puncti	37
7. Garmont hebr. vel colonell, nem justált	118 36
8. Augustin hebraea puncta justata	
9. Colonell puncta hebraea justata	37
10. Matrix Miscellanea justata . . . . . et hebraea justata	6 8
11. Miscellanea hebraea just. et injust.	20
12. Germanica capital injust.	25
13. Klein canon cursiv non just.	5

Az nyolcadik castában sub lit. H vagynak
defectiva és régi formáju matrixok
ilyen renddel:

1. Klein canon capital	20
2. Klein canon ondercas	20
3. Ascendonica cursiv	24
4. Ascendonica klein capital	22
5. Miscellanea	26
6. Miscellanea	20
7. Lineae stricken	9
Item matrices	8

Ezek külön pergamenbül való csomóban
vannak.

Item más csomóban ezek:

1. Text romein	28
2. Text romein klein capital	21
3. Text cursiv	35
4. Augustin rom. capital	19
5. Augustin cursiv	34
6. Median cursiv	27
7. Median klein capital	26
8. Burgois cursiv	41
9. Brevier cursiv capital	14
10. Miscellanea latina brevier	13
11. Diemant cursiv ondercas	11

Item más csomóban ezek:

1. Matrixnak való rezekek ad usu	77
2. Hasonlók	43
3. Hasonlók de öregebbek	29
4. Ugyan hasonlók	15
5. Miscellanea dirib darab apró rezekek, ezek között vannak kevés matrixok is	54
6. Matrixoknak való rud rezekek	16
7. Median romein matrixok	30
8. Matrixnak való rezekek	17

A kilencedik castában sub lit. I vannak
ezek:

1. Egy csomóban reszelők	70
2. Új reszelők	20
3. Kilenc grafstíkek	9
4. Egy reszelővágó kés	1
5. Norma vagy szegmérték, kinek öte acél, ketteje réz	7
6. Srófós nyolcszögű justoriumok	2
7. Olajkő	2
8. Egy hebenum linea	1
9. Próba vinkelhák, két vas egy réz	3
10. Egy réz cirkalom	1
11. Matrix justáló, három fa szegmérték.	
12. Contrapensum próbáló, egy darab ón.	
13. Egy vas kösü, csipőfogó és vágó.	

Az tizedik castában sub lit. K ezek
vagynak:

1. Instrumentum csináló táblácskák és egyéb rézből és vasból álló eszközök.	
2. Pótolni való réz lineácskák, nagyobbak és kisebbek. 30 darab.	
3. Egy réz rudacska.	
4. Egy kis kerek skatulyáskában instru- mentum potolásához tartozó rezececskék és egyebek tizenhat darabban.	
5. Betű gyalulásához való dirib darab ónocska.	
6. Két nyomtató ón massa.	

Az tizenegyedik castában sub lit. L
ezek:

1. Öt darab pumpstén vagy habkő.	
2. Holmi aprólék: rezekek és ónak.	

A tizenkettedik castában sub lit. M
vagy? superfluo. Új ón betűk a tipográfia
pótlására valók 7 kolumnákban.

1. Augustin romein & cursiv lat.	
2. Augustin cursiv.	
3. Median romain & cursiv.	
4. Garmont cursiv capital & connexa.	
5. Garmont romein & cursiv.	
6—7. Descendian hebraeu.	

A tizenharmadik castában sub lit. N
vannak ezek a superfluo új ón betűk
hasonló tiz columnákban:

1. Augustin romein mind csak n betűk.	
2. Augustin romein mind csak n betűk.	

3. Median.
 4—5—6—7. Descendianok.
 8—9—10. Új betűk s quadratumok.
 Ezekér a gralis catalogus szerint reprezentálták volt Fejérvárnak.

A tizennegyedik castában sub lit. O Szenczi uram régi kótái vagynak 8 colum-nákban.

*

Következik inventáriuma a tipográfiá-nak:

1. Egy castában 3 rendbéli muzér capitalis fabetűk és finalis fametszések.
2. Más kisebb castában 2 rendbéli titulus-hoz való ónbetűk, 1 duplex parangon, 2 duplex tertia.
3. Klein canon romana egy pár castában és egy pár casta cursiva, canon kevés.
4. Egy pár casta parangon, régi féle romein, félig lévén a casta. Ugyan parangon cursivája is félig egy pár.
5. Augustin romein új 2 pár castában teli, és ugyanannak cursivája is 1 pár castában teli.
6. Median romana 2 pár castával dugva teli, és annak cursivája is 2 pár castával, de nem teli.

7. Descendian romein két pár castával éppen teli, és annak cursivája is két pár castával félig-félig.

8. Descendian héb. 1 pár. Casta kevés.

9. Garmont rom. 2 pár casta teli, cursivája majd teli 1 pár casta.

10. Augustin Graeco. 1 pár casta régi, félig sinces.

11. Garmont Graeco. 1 pár casta régi, félig sinces.

12. Ugyan egy kis castácskában egy néhány féle ó és új floresek félig.

13. A kóták descendianok fél castával félig. Ugyanegy Veresegyházi uram csináltatta nyomtató prelum minden apparátusával.

14. Ugyan más ócska prelum is Szenczi Ábrahám-féle rézfundamentoma nélkül. A fusoriában találtunk új betűket, XXXVI. columnákat, melyeket (ott nem kívántatván), lehoztunk és az almáriumba tettünk.

Ezeken kívül Tótfalusiné asszonyom jó akarattjából ajándékozta a koromégető kemenecét, és formamosásra való üstöt; kívánnya pedig ókelme is, hogy hozassa le maga kölcségével a matrixokat az Ecclá. Item egy szép vasramát és egy tégelyt is ajándékozott ókegyelme.

GYÖRGY HAIMAN

Zum Nachlass des Schriftschneiders und Typographen Miklós Tótfalusi Kis

Es wird zum ersten Male hier das Inventar der Druckerei von Miklós TÓTFALUSI KIS vom 25. April 1702. veröffentlicht. Das Inventar wurde von Kálmán KRIZSÓ im Archiv des Ref. Kirchenbezirkes zu Klausenburg entdeckt. Der Verfasser identifizierte das Inventar mit den Angaben zwei bekannter autobiographischer Aufzeichnungen. Er fand bei György CZEGEI VASS und Miklós BETHLEN die Umstände der Entstehung des Inventars genau beschrieben.

Das Inventar, welches gleich nach dem Tode des berühmten Meisters entstanden ist, enthält einen allgemeinen Überblick über seinen schriftschneiderischen und drucktechnischen Tätigkeit. Die detaillierten Angaben werden durch einen späteren Inventar aus 1711, das früher schon publiziert wurde, bestätigt. Der Verfasser versucht, die wichtigsten Folgerungen dieser Angaben zu ziehen.

Die Angaben über das Schriftmaterial zeigen u. A. dass die Reste zwei älterer Druckereien Siebenbürgens, nämlich die der Druckerei von Gyulafehérvár (heute Alba Julia), sowie die der Druckerei von Abraham SZENCZI KERTÉSZ aus Nagyvárad (Oradea Mare), in dieser Zeit noch bei Miklós KIS zu finden waren. Bisher war das nur aus gewissen Urkunden bekannt. Das Inventar, mit anderen Dokumenten ergänzt, zeigt die Menge der Schriften der zwei kirchlichen Druckereien, die Miklós KIS, nach seinem Rückkehr aus Holland (zwischen 1690 und 1694) zu Verfügung gestellt wurde. Man bekommt einen Einblick in die Sätzertätigkeit von KIS, die mit diesen sehr geringen Schriftmengen nur in ständiger Mitarbeit des Schriftgießers ausgeübt werden konnte. Genau so, wie er das in seiner Verteidigungsschrift *Mentség* geschildert hat.

Sehr wichtig sind die Listen der Patrizen, Contrapensums und Matrizen von Miklós Kis. An seinem bekannten Schriftmusterblatt aus Amsterdam veröffentlichte er 37 verschiedene Typen. Im Inventar finden wir insgesamt 50 Typen, bzw. die Werkzeuge zur Herstellung dieser Auswahl. Die reichste ist die Sammlung der Contrapensums: 50 Typen, jede Serie mit 15 bis 20 Figuren verträten! Das ist ein Beweis der hochentwickelten Manufaktur Kis's für Serienproduktion der Schriftpatrizen und -matrizen.

Mit den 17 Typen, die in den Drucksachen gedruckt von Kis in Klausenburg vorkommen, sind die entsprechenden Typen des Inventars zu identifizieren. Es wird sogar festgestellt, daß diese 17 Typen denjenigen Positionen des Inventars entsprechen wo die Werkzeuge komplett angeführt waren. Es wird entgeltig bewiesen, daß Kis in Klausenburg keine neue Schriften geschnitten, sondern mit Hilfe seiner Amsterdamer Werkzeugen gegossen hat.

Die Große Kanon und Parangon Schriften (die auf dem Amsterdamer Specimen vorgekommen sind), sind im Inventar nicht zu finden. Es ist also kein Zufall, daß diese Typen noch heute in den Schriftmustern von Stempel in Frankfurt als »Janson-Antiqua« und der Offizin Andersen Nexó, Leipzig als »Holländische Antiqua« zu finden sind. Dagegen fehlte bei Stempel der Kleine Kanon Grand dieser Schrift, welcher der Autor nach dem Inventar als Besitz von Kis feststellen konnte. All dies sind neue Beweise für den Ursprung der sog. »Jansonschrift«, deren wirklicher Urheber Miklós TÓTFALUSI KIS war.